

**VEERTIENDE
FRANSEMA-
LEZING**

**HEERLICKHEYDEN IN
HET LAND VAN FRANSEMA**

Prof. dr. F.C.J. Ketelaar

**VEERTIENDE
FRANSEMA-
LEZING**

Prof. dr. F.C.J. Ketelaar

**HEERLICKHEYDEN IN
HET LAND VAN FRANSEMA**

2005, Appingedam

HEERLICKHEYDEN IN HET LAND VAN FRANSEMA

PROF. DR. F.C.J. KETELAAR

Op 11 januari 1928 overleed mr. Ekke Fransema. Maar was hij wel dood? Twee, drie jaar later, in 1930 en 1931, verscheen hij voor de jachtcommissie die moest beslissen over de geldigheid van de door Fransema geclaimde jachtrechten in Appingedam en Delfzijl, samenhangend met het door Fransema gekochte redgerrecht van Solwerd en Uitwierde. Het was een rechtshistorische kluit die Fransema de jachtcommissie bezorgde. Fransema's redgerrecht en jachtrecht leven voort in de rechtshistorische jurisprudentie. Maar niet alleen daar: in 1965 doken deze rechten weer op, toen een van Ekke Fransema's zoons de door zijn vader bezeten rechten verkocht aan de tandarts Stienstra, de oprichter van de Stichting Heerlijkheid Harssens, die deze Fransema-lezing mede organiseert.

Wat hielden de door Ekke Fransema verworven redger-, collatie- en jachtrechten, onder meer onder Adorp, Uitwierde en Solwerd, in? En wat betekenen ze heden ten dage? Ik wil vanavond deze vragen beantwoorden vanuit de geschiedenis van wat het Ommelander Landrecht de heerlijkheyden noemde. Hoe beleefde men in de boerderij, in de kerk en in de herberg de macht van de redgers, de borgheren en de stad Groningen, als 'schutsheren' van het volk?

Schutsheren? Luister maar:

*...Roert trom en klok gij Farmsums burger-schaer
Maekt 't vaendel los, musquet en roeren klaer
Trekt moedigh op, verwelkom 't deftigh paer
Wilt vreught ontsteken*

*Uw geest verrukt door 't heugelijk trouw-geval
Roep' uijt een blank gemoedt met soet geschal
De schutsheer van sijn volk, haer al en al
Wil u bewaeren*

Dat waren enkele regels uit het 'Plicht-vers', gedicht door de Farmsumer schoolmeester Thermoy. Eerbiedig overhandigde hij de tekst aan Egbert Rengers, heer van Farmsum en Siddeburen, toen die op 3 juli 1720 Farmsum binnentrad, enkele dagen na zijn in Wetsinge gesloten huwelijk met Margrieta Bouwijna Rengers, erfdochter van Onstaborg en Wetsinge.

Misschien denkt u wel eens: ik zou graag vroeger geleefd te hebben. Ja maar, als wat? Als koning, edelman, bedelman of schuttermajoor?

Vroeger leven als Berent Isebrants die in 1715 's nachts over het brughek van Dijksterhuis was geklommen, van het borgterrein een schoffel had gestolen en die had verkocht. Hij werd in de boeien geslagen, de rechter veroordeelde hem tot twee jaar verbanning uit Stad en Lande. Een schoffel kostte in die dagen minder dan tien stuivers!

Vroeger leven, als Menzo en Jantje Jans die in de nacht van 24 op 25 februari 1766 van het land van de vrouwe van Bierum een schaap hadden gestolen om het te slachten. Het schaapsvel hadden ze voor 35 stuivers verkocht aan een jood in Appingedam. Beiden werden tot drie jaar tuchthuis en daarna eeuwige verbanning uit de provincie veroordeeld.

LEZING

LEZING

Vroeger leven, als Hindrickjen Clasen die in 1764 vijf jaren heemhuur aan de kerk van Eenrum ten achter was. Op eis van de heer van Dijksterhuis als kerkvoogd werd haar boedel executoriaal verkocht, maar dat bracht slechts 2 gulden en 7 stuivers op. Daarop werd ook haar huisje dat op de gepachte grond stond, verkocht.

Of leven zoals Jannes Labirus, schoolmeester te Zeerijp, die in 1711 zonder beroepingsbrief van de collator gedurende twee weken op kosten van de kerspelleden de school had waargenomen, maar door de collator Grevinck werd belet zijn dienst verder te vervullen. Pas na een paar jaar, door het traineren van de collator, kreeg het dorp weer een schoolmeester.

Vroeger leven, als Hindrik Harms wiens hond in 1794 onder Pieterburen een haas gevangen had. Alberda van Dijksterhuis liet hem terstond door de wedman aanzeggen dat de hond binnen 24 uur van kant gemaakt moest worden of aan de wedman meegegeven. Harms verkoos het dier te doden... Gosen Geurt Alberda van Dijksterhuis zelf ving op één dag tussen Pieterburen en Westernieland 45, soms zelfs 60, hazen.

Redgerrechten, collatierecht, jachtrecht – bezien vanaf de onderkant van de samenleving, uitgeoefend van hogerhand. Wat waren dat voor rechten?

Oorspronkelijk waren het helemaal geen hoge rechten. In de 13e eeuw lag, in de Groninger Ommelanden, de rechtsmacht bij de redgers,

aanvankelijk wellicht verkozen door de eigen-erfden, later in een vastgestelde volgorde rondgaand in de buurschap, waar iedere eigenerfde aan de beurt kwam. De verplichting tot rechterschap wordt een recht, verbonden aan de zogenaamde edele heerden. Aan een edele heerd konden, behalve het redgerschap, nog andere rechten verbonden zijn, zoals bestuursmacht in het waterschap: de zijleed (het recht om schepper in het zijvest te zijn) ging bij toerbeurt rond. Ook het recht om de pastoor (later de dominee) te kiezen, rustte op de heerden van de kerspelbewoners die eens de kerk hadden gesticht. Keerzijde van het recht was de verplichting om voor het onderhoud van kerk en kerkendienaren te zorgen.

Alle aan een edele heerd verbonden rechten vatte men in de 15e eeuw al samen met de term 'de heerlicheit'. Zo ook in het 16e eeuwse Ommelander Landrecht. De toerbeurten in één rechtstoel (meestal samenvallend met een buurschap) werden in klauwboeken geregistreerd. Wanneer de eigenaar van een edele heerd door aankoop of vererving of huwelijk eigenaar werd van een tweede of volgende edele heerd, kreeg hij meer toerbeurten en kon dus ook in meer jaren de heerlijkheid uitoefenen. Zelfs werd het mogelijk de heerlijkheid te scheiden van de heerd en kon men heerlijkheden verwerven zonder tevens de eigendom van de heerden te hebben. Op die manier kon een ommevande rechtstoel staand worden, d.w.z. dat alle toerbeurten in de hand van één persoon kwamen, die permanent het redgerschap uitoefende. Ook ommevande zijleden en

omme gaande collaties konden zo staande worden.

In 1749 – toen het afscheiden van heerlijke rechten van de heerden werd verboden – waren van de 64 rechtstoelen er 30 staande. Een typisch geval is de rechtstoel Aduard, die in de loop van de tijd staand was geworden. In 1659 verkocht de provincie de rechtstoel echter in 24 parten of omme gangen. Johan Clant begon deze omme gangen achtereenvolgens te verwerven: in 1677 de 8e, 18e en 20e, in 1679 de 7e, 10e, 11e, 12e en 21e en zo door, tot hij in 1692 alle 24 parten in handen had gekregen. Aduard was daarmee voor de tweede maal een staande jurisdictie geworden. In 1680 had Clant ook het huis Aduard verworven, in 1686 de staande schepperij van Fransum, in 1695 volgden twee collaties te Aduard en Garnwerd. Aan dit voorbeeld ziet u dat men borgeigenaar kon zijn, zonder heerlijke rechten.

De eigenaar van een edele heerd kon in het jaar waarin hij aan de beurt was, zelf het redgerschap bedienen. Maar ook kon hij in zijn plaats of naast zichzelf een of meer plaatsvervangers aanstellen: de geconstitueerde redgers. Zo traden in Harkstede in de tweede helft van de 18e eeuw een, soms twee geconstitueerde rechters op, maar in 1782 wordt de borgheer J.H.C. Piccardt 'voor hemzelve', dus uit eigen naam, aangezwoeren. In 1783 worden in Slochteren en Kolham zowel de borgheer De Sandra Veldtman voor zichzelf, als dr. G. van Idsinga 'wegens deselve, dus als geconstitueerde rechter, aangezwoeren. Bij de aanzwering op Hemelvaartsdag, in de open

lucht, komt er uit ieder huis één persoon als getuige. Er wordt rijkelijk redgersbier geschonken. De tappers en kremers staan in de kerk, op het kerkhof staan kramen en dissen, de pastorie gelijkt een taveerne, de pastor zelf is dronken, strekkende 'tot grooter ontstichtinge, oneerlicke ende schadelicke daeden, ende tot verhinderinge des goddelicken dienstes', zoals de classis in 1617 over de aanzwering in Sebaldeburen klaagde.

Omdat de rechtspleging steeds hogere eisen stelde, vooral in de 18e eeuw, ontmoeten we als geconstitueerde rechters vooral gestudeerde juristen. Omdat een geconstitueerde rechter zich veelal uit één rechtstoel niet kon bedruipen, streefde hij naar het rechterschap op meer dan een plaats. Dan moest de redger wel veel reizen. Zo begon redger Reichle op 13 april 1686 's morgens met rechtdag houden in Leens. Nadat hij daar vier zaken had behandeld, ging hij naar Obergum-Winum waar hij in de eerste rechtstoel één civiele en één strafzak afdeed en in de tweede één civiele zaak. Van Winsum ging de reis naar het rechthuis in Wetsinge, waar één zaak werd afgehandeld en daarna weer via Winsum naar Kantens, waar nog een civiele zaak en niet minder dan 7 strafzaken te behandelen waren.

Welke macht gaf het redgerschap? Lange tijd heeft men aangenomen dat het redgerschap werd nagestreefd vanwege de financiële voordelen. Hidde Feenstra heeft echter in zijn dissertatie van 1981 aangetoond dat het met de

LEZING

LEZING

inkomsten uit de redgerrechten wel meeviel: een paar honderd gulden per jaar. Ik noem de opbrengsten over 1735-1738 van enkele rechtstoelen van de heer van Nienoord: Baflo 301 gulden, Rasquert 384, Grote en Kleine Reederschap (Ulrum, Vierhuizen, Niekerk, Vliedorp en Houw) 610 gulden. Niet onaanzienlijke bedragen, als we even bedenken dat in de tijd een koe 50 à 70 gulden kostte. Maar in vergelijking met de andere inkomsten van de jonkers toch kleine bedragen. In diezelfde drie jaren bedroegen de inkomsten van het huis Ulrum in totaal 25.229 gulden.

Toch telde men veel geld neer voor het verwerven van toerbeurten. Bij de grote uitverkoop van heerlijkheden door de Staten in 1659 betaalde men voor elk van de 24 parten in het redgerrecht van Aduard, die ik zojuist noemde 1875 à 2050 gulden (in totaal 46.603). Wel wat anders dan wat Ekke Fransema drie eeuwen later, in 1898, betaalde voor de helft van het staande redgerrecht van Uitwierde, Solwerd en Biessum, namelijk f 155. Dat recht behoorde vroeger aan het huis Ringenum te Uitwierde (thans gemeente Delfzijl), gesloopt in 1817. Dat werd in 1780, met zijn toebehoren en gerechtigheden geschat op f 12.875.

Het redgerschap gaf de heer weinig inkomsten, maar veel aanzien en macht. Aanzien: als men de meerderheid van de heerlijke rechten in een dorp had, placht men zich 'heer van' dat dorp te noemen. Die titel voegde men aan de familienaam toe: Lewe van Aduard, Sytzama van Bellingeweer, Hora Siccama van de Harkstede.

Zelfs zo dat in de stukken de jonkers alleen worden aangeduid als: heer van Aduard, heer van Bellingeweer. Er waren ook niet-adellijke hoofdelingen (zoals Eek, de stichter van Ekenstein, of Piccardt op Fraeylema of Gerlacius op Nittersum in Stedum en Ringenum in Uitwierde), die wel heerschappen waren, maar die we niet als 'heer van' tegenkomen. Voor zover deze achtervoegsels werden gevoerd in 1811, bij de invoering van de burgerlijke stand, zijn ze onderdeel van de geslachtsnaam geworden: Lewe van Aduard, Lewe van Middelstum, Hora Siccama van de Harkstede.

Aanzien was belangrijk, maar belangrijker was de macht die iemand door het redgerschap verwierf. 'Zijn' rechter besliste in processen over schuldvorderingen, benoemde voogden over minderjarigen, die voor hem rekening en verantwoording moesten afleggen. De slager en de molenaar werden jaarlijks door de redger beëdigd (in verband met de provinciale accijnzen). Als een advocaat partijen voor de rechtstoel wilde bijstaan, moest hij door de redger toegelaten en beëdigd worden. Het gerecht ontfermde zich over loslopend vee, verleende meerderjarigheid (*venia aetatis*), hield toezicht op maten en gewichten, de handwerkers en de herbergen.

Nu was de redger ook grondeigenaar. Dat betekende dat de heer zijn vorderingen op pachters door zijn geconstitueerde redger liet behandelen. Alleen wanneer deze redger zelf partij was, moest de zaak naar het naastbij-

gelegen gerecht verwezen worden. Vorderingen van de kerk werden ingesteld door de jonker als kerkvoogd en door of namens hem als redger beslist. Zo hoorde Jan Jacobs de Maar op 11 juni 1795 in het gerecht van Eenrum, Pieterburen en Westernieland de heer van Dijksterhuis tweemaal van hem eisen: eerst 222 guldens wegens vijf jaar achterstallige landheer, verschuldigd aan Dijksterhuis, en voorts 189 guldens wegens vijf jaar achterstallige landhuur verschuldigd aan de kerk. In beide gevallen kreeg hij, op zijn aanbod om althans twee jaar te betalen, uitstel van executie tot 1 oktober. Tevergeefs: De Maar was een notoire wanbetaler, die ook door andere schuldeisers op de huid werd gezeten.

De macht van de heren is ook verklaarbaar door het ontbreken in Groningen van dorpsbesturen. De kerspellingen kwamen wel bijeen, maar eigenlijk alleen voor de aanzwering van de redger en om de rekeningen af te horen. De schatbeurder droeg het overschot van de voor de provincie geïnde verponding af aan de heer. Deze had nog andere inkomsten zoals het straatgeld en het biezejagersgeld. De biezejager of roderoede zouden we de veldwachter van het kerspel kunnen noemen. In Uithuizen betaalde de heer van Menkema de biezejager, olie voor de straatlantaarn, herstellingen van de vonders en voetpaden. 'Geen wonder dat hij wel eens 'voorstander' van het kerspel wordt genoemd (Formsma)'. Het waren kleine gemeenschappen, die dorpen, een paar honderd zielen. Aan het einde van de 18e eeuw telden bijv. Enum 125 en Middelbert 136 inwoners, Bellingeweer 65,

Krewerd 95; Uithuizen met 1249 en Uithuizermeden met 1286 inwoners waren uitschieters.

Op nog andere manier drukte de heer een stempel op de dorpsamenleving, waar de kerk figuurlijk en letterlijk in het midden stond. Net als het redgerrecht werd het collatie- of patroonrecht in de loop van de tijd afgescheiden van de heerden en kwam in handen van weinigen, of zelfs één. Deze werd daardoor unicus collator. De collator benoemde de predikant, de koster (tevens schoolmeester), de organist. De collator administreerde als kerkvoogd de kerkgoederen, in naam met anderen. Maar Roelof Janssens, mede-kerkvoogd in Ulrum, was organist en schoolmeester en zal dus tegenover zijn broodheer wel opgepast hebben. We zien hem in 1698 met dominee Spruit op reis gaan, per trekschuit, naar Leeuwarden, om op last van de collator een klokje voor de toren te kopen. De heer van Ulrum had uiteraard precies aangegeven wat er op de klok moest komen. De hele reis van een paar dagen kostte de kerk 20 gulden, nog altijd minder dan de 22 guldens en 14 stuivers die een paar jaar later uit het kerkgeld werden betaald voor vier kussens voor de heer van Ulrum om in de kerk op te zitten. Maria, de vrouw van de organist, ging ze in Groningen halen. Hier werden de kussens van de collator uit het kerkengeld betaald. Zo is ook wel avondmaalszilver, voorzien van de wapens en namen der collatoren, op zijn minst voor een deel betaald door de kerk. Gelukkig zijn er ook vele voorbeelden van werkelijke schenking door

LEZING

de collator. Dit Solwerder kerkje is een voorbeeld: in 1783 geschonken door Tjaard Adriaan Gerlacius, heer van Stedum, Westeremden, Garsthuizen, Uitwierde, Holwierde, Solwerd en Marsum. Dezelfde die in 1815 Uitwierde een nieuwe preekstoel schonk. Op die preekstoel lezen we: 'Nadat in het jaar 1814 de meeste woningen der gemeente van Uitwierda door brandstichting van de Fransche bezetting van Delfziel en daarop volgende verwoestingen de oude leerstoel, in 1628 in deze kerk geplaatst, mede was vernield geworden, heeft de heer T.A. Gerlacius tot Nittersum, heer van Stedum tot Ringerum, heer van Uitwierda en collator dezer gemeente, bewogen met de ellende der goede ingezetenen, dezen leerstoel door zynen timmerman Jacob Meyer laten beeldhouwen en vervaardigen en aan deze gemeente vereerd...'

In de kerk trad na de preek de koster voor de lessenaar op de orgelbeun of in het vierkant om de kondigcedelen af te lezen: verhuringen, verkopen, uitmijningen, boelgoeden. Ook de afkondigingen van het zijlvest werden in de kerk gedaan, evenals de voorlezing van jacht- en visserijverboden. In de kerk kwam het dorp samen om volmachten voor de landdag te kiezen of om bij de aanzwering van de redger aanwezig te zijn. Predikant en kerkenraad, soms de collatoren, schouwden de kerkenpaden. In de kerk getuigden de herenbank, de rouwborden en de grafstenen van de macht der hovelingen. Ging men ter avondmaal dan prijkte het zilveren gerei met wapen en naam van de dorpsheer, die men ook op het orgelfront ven op de kerkklok vond.

's Zondags zit de borgheer – binnengekomen door een aparte deur, het borgpoortje, zoals u dat o.m. in de kerk in Kantens kunt zien - in de herenbank, de knechts en meiden van de borg in aparte banken. In de kerk in Middelstum werd er in de 16e eeuw scherp op toegezien dat eerst de vrouwe van Ewsum met haar dochters en dienstjufferen ten offer ging. Pas als zij weer terug in de banken waren trad de Vrouwe Entens uit haar gestoelte en vervolgens die van Ghersmaheert en daarna de andere vrouwen om te offeren. Diaken Jacob Hendriks in Schildwolde waagde het in 1712 om de armenbuil niet eerst aan de herenbank te presenteren. Collator Wijghel daagde hem voor Luitenant en Hoofdmannen in de stad, die Hendriks veroordeelden dat voortaan na te laten. U kent de fraaie gestoelten, soms overhuifd als in Aduard en Leens, of verhoogd als in Uithuizen en Midwolde. Herenbanken treffen we niet alleen in eigendom van jonkers: ook boerenfamilies konden een eigen gestoelte in de kerk hebben. In sommige plaatsen is pas in de 20e eeuw het recht op kerkgestoelte afgekocht door de kerk of door onbruik verdwenen. Maar nog in 1972 rapporteerde de kerkvoogdij van Niekerk (Ulrum) 'De familie Zijlma bezit twee plaatsen op de Asingabank. De familie is nu verhuisd, maar de zitplaatsen zijn niet met de boerderij mee verkocht.'

De macht van de collator raakte in de eerste plaats de predikant. Bij een vacature werd er energiek 'omgelopen' bij de collatoren door de kandidaten zelf of goedgezinde collegae. Zelfs

trakteerde ds. Treccius, de solliciteur voor Bernardus Gerhardus, die dong naar de vacature in Leermens, de collatoren in het Stadswijnhuis. Was men eenmaal predikant, dan nog moest men op zijn tellen passen tegenover de letterlijk en figuurlijk op het kussen zittende collator. Ds. Bolhart in Midwolde en de Leek raakte in ongenade bij de heer van de Nienoord, de collator. "Ik wil geen slaaf van Nienoord zijn," durfde hij te zeggen. Dominee zou in het nagebed te kort en te koel voor de collator gebeden hebben. Die pestte terug door drie zondagen lang de kerk in Midwolde gesloten te houden, zodat Bolhart in de open lucht moest preken.

Het redgerschap was, behalve om het aanzien en de macht, ook gewild wegens het daaraan verbonden jachtrecht. Ook mr. Ekke Fransema, zoals ik aan het begin zei, had daar oog voor. Mochten elders in Stad en Lande – behalve in de stadsjurisdicties - eigenerfden en pachters op hun gronden jagen, in de Ommelanden mochten alleen de jurisdictiehouders, de redgers, jagen. Dat recht is pas laat, omstreeks het midden van de 17e eeuw, ontstaan. Want nog in 1634 regelde de Hoofdmannenkamer het jagen, vogelschieten en vissen in een conceptreglement dat niets bevatte over rechten van jurisdictiehouders. Alleen werd bepaald dat 'vremden, soldaten ofte andere gedisqualificeerde personen, die na older gewoonte des geen recht hebbende' van de jacht waren uitgesloten. Er is lang over gestreden – het laatst in de procedure van mr. Ekke Fransema voor de Jachtcommissie – of de bevoegdheid tot jagen van de Ommelander

redgers was 'een uitvloeisel, een aloud en natuurlijk gevolg van de jurisdictieregten', dan wel of het jurisdictierecht gebruikt is als een middel om jachtrechten te claimen 'en als een wapen om ze er vervolgens mede te verdedigen, tot dat lang genot den schijn van eigendom verkreeg'. Hoe dit zij, de Ommelander redgers jagen, jachtrechten worden zelfs afzonderlijk verkocht, totdat dit in 1752 werd verboden. In herfst en winter nam het jachtbedrijf een groot deel van de vrije tijd van de hoveling in beslag. Zoals J.A. Feith het beschrijft: 'Gewapend met vuurroer of snaphaan, vergezeld van honden, soms nog in groote gezelschappen vereenigd, vooral wanneer het een valkenjacht gold, waarbij ook de dames van het kasteel niet ontbraken, trok in den vroegen morgen bij hoogen, helderen herfsthemel de jachtstoet te paard uit, om over velden en weiden, in de Woldstreken door bosschen en struiken, het wild na te zetten en te bemachtigen. Of de jonker, enkel vergezeld van zijn polsstokdrager, trok door de velden om waterwild of boschvogel te verschalken... En bij dat jachtvermaak werd hij niet door jachtakten en bepaalde jachtdagen belemmerd. Ook de stroopers zouden zich wel wachten te vrijmoedig hun gevaarlijk beroep uit te oefenen; zoo de biezejager hen betrapt, wisten zij, dat ze terecht zouden moeten staan voor den redger, denzelfden man, dien zij in zijn jachtrecht hadden benadeeld.' Het is duidelijk dat de uitoefening van het jachtrecht veel nadelen voor de boeren met zich meebracht. De haat tegen het jachtrecht uitte zich bijvoorbeeld in de nacht van 23 februari 1759, toen de deuren van enige

LEZING

Groninger regenten beklad werden met opschriften als 'Hang op Oranje baasen' en met tekeningen van een galg met daarop een konijn of een vogel.

Over vogels: het recht van duiventil was geen heerlijk recht: het werd uitgeoefend zowel door jonkers als door eigenerfde boeren. U kent waarschijnlijk de duivenslagpoort bij Welgelegen, (naast Verhildersum), afkomstig van de Boelsemaheerd te Lellens en die bij de eigenerfde boerderij Vinckersum in Schildwolde (daterend uit 1659). Bij de Allersmaborg staat een duiventil, een kopie van die uit 1822, maar op een aquarel van Allersma uit 1772 staat al een duiventil. De duiventil bij de Menkemaborg komt van de tegenovergelegen boerderij Tacumaheerd. De duiven, enige honderden op één til, werden gehouden voor de eigen consumptie, terwijl de hoogwaardige duivenmest voor de groentetuin werd gebruikt of duur verkocht, in de 18e eeuw bijv. naar de Amersfoortse tabaksplantages. Vangen en schieten van de duiven waren verboden, hoewel de duiven een plaag voor de landbouw vormden.

In de 19e eeuw werd dan ook het houden van een duiventil – langzamerhand vooral een statussymbool geworden – aan beperkingen onderworpen. Dat ondervond de heer van de Nienoord (de tragische figuur Ferdinand Folef baron von Inn- en Kniphausen) die in 1851 zijn duiventil had laten verplaatsen. Dat werd beschouwd als oprichting van een nieuwe duiventil, wat niet zonder toestemming van hogerhand kon. Na kribbige correspondentie met

de burgemeester van Leek, de commissaris des konings en de minister van Binnenlandse Zaken, moest de heer van de Nienoord inbinden. De duiventil werd niet langer geregistreerd zodat de aan het recht van duiventil verbonden beperkingen voor jacht en landbouw rond de til kwamen te vervallen.

Aan de Nienoord was ook vanouds een zwanendrift verbonden. Alle zwanen waren op de rechterpoot en de snavel gemerkt met de letters HvN. Ook de zwanen waren een oud symbool van macht en aanzien, maar evenals de duiventillen een groot nadeel voor de landbouw. Immers, de boer op wiens land zwanen van een zwanendrift kwamen broeden, mocht de vogels niet verjagen. In 1752 werd in de provincie het Reglement op de jacht en visserij van prinses Anna ingevoerd. De boer kon, met voorkennis van de eigenaar van de zwanen, als vergoeding één zwanejong kon nemen en hij kreeg één gulden voor elk koppel broedende zwanen. In 1918 nog waren van de negen in ons land bestaande zwanendriften er zes in de provincie Groningen.

Evenmin als het recht van zwanendrift is het recht van eendenkooi een heerlijk recht, al waren eendenkooien vaak in handen van jonkers. In de omtrek van een eendenkooi mocht men tot op ruim 150 meter niet schieten of ander lawaai maken, wat betekende dat in een gebied van zo'n 700 hectare de boeren nauwelijks mogelijkheden hadden om de eenden die de gewassen vertraptten of opvratte, of ander schadelijk wild, te verjagen.

Visrecht had niet met het aan het redgerrecht verbonden jachtrecht te maken, maar was een uitvloeisel van de zijleed, het recht om schepper (bestuurder) van het zijvest te zijn of om een schepper aan te wijzen. De schepperijen waren zeer gewild. Bracht bij de uitverkoop in 1659, zoals ik al zei, het redgerrecht in Aduard 46.603 gulden op, voor de staande schepperij van het Aduarder zijvest met de annexe visserijen in het Aduarderdiep werd 62.380 gulden betaald. De schepperijen waren een betere bron van inkomsten dan de rechtstoelen. Dat kwam door de hoge traktementen en andere uitkeringen. De scheppers moesten jaarlijks de wegen en wateren schouwen. Wanneer deze niet in orde waren, werd de betrokkene beboet – een deel van de breuken kwam in de zakken van de scheppers. Bekijken we bijv. de breukcedulen van de geconstitueerde schepper in Uithuizen. De totaalopbrengst in 1736 en volgende jaren is steeds praktisch gelijk: de breuken bij het schouwen van wegen en straten rond de 78 gulden, die over de tochten, goten, pompen, pennen en uitwateringen rond de 47 gulden. Jaar op jaar krijgen steeds dezelfde mensen dezelfde boete: bakker Harm Symens 12 stuivers bij de eerste schouw en 6 stuivers bij de tweede, evenals de glazenmaker Jacob Thewes. Daar komen nog 2 stuivers bovenop, voor de inning door de schepperijbode. Deze twee mannen betaalden dus jaarlijks een gulden. Opvallend is dat noch de heer van Dijksterhuis, noch zijn geconstitueerde redger noch de dominee of andere notabelen ooit beboet worden. Hoger beroep was uitgesloten. Een van de eisen van de

Ommelander boeren in 1748 was dan ook dat zijl- en dijkrechtvaarders verplicht werden eens per twee of drie jaar rekening en verantwoording af te leggen. In Stedum vervoegde zich een menigte boeren aan de borg Nittersum om Everhard Frederik baron van Lintelo 'te noodzaken, alle de Geldboetens die Hy zederd een geruimen tyd van de Boeren, voor het schouwen der Wegen en Fonders (sic) enz. hadde gebeurd, wederom te geven: hetwelk dien Heer beloofde te doen, en de Boeren, die enige bezwaarnissen ten opzichte van zyn Perzoon hebben, komen successivelyk, om ieder haar geeischte te ontfangen.'

Het Reglement Reformatoir – in 1749 op last van stadhouder Willem IV tot stand gekomen – rekende met een groot deel van de misstanden af. Rechtspraak hadden de scheppers niet meer, de Hoge Justitiekamer hoorde de zijlrekeningen af, de traktementen van de scheppers werden verlaagd. Er werd een Provinciaal Jachtgericht ingesteld. In de binnenwateren van de schepperij bleek het visrecht aan de scheppers en zijlrechtvaarders.

We blijven nog even op het water, om het veerrecht te beschouwen. In Groningen kende men niet, zoals elders, heerlijke veerrechten, maar alleen veerrechten verbonden aan de eigendom van het water. Het veer over het Reitdiep bij Garnwerd werd in 1631 ingesteld na de vergraving van het diep op gronden van Stad en Lande. Later droegen de Staten het veerrecht over aan de heer van Aduard. In 1815 verkocht

LEZING

de familie Lewe het aan de meier, voorganger van Hammingh. In 1934 is het veerrecht opgeheven. De eigenaar van een diep kon verder inkomsten beuren uit de heffing van klap- en boomgeld of passagegeld, bijv. op het Slochterdiep waar in 1838 het halve boomgeld eigendom was van het huis Slochteren, dat het voor f 175 per jaar verhuurde. Op de Leek moesten de schippers voor het laden en lossen wallegeld betalen aan de heer van de Nienoord als eigenaar van het diep.

Heel veel veranderde in 1795 als gevolg van de Bataafse Revolutie. Op 26 februari 1795 werden in Stad en Lande de rechten van de mens en burger afgekondigd. Bepaald werd dat 'alle posten en bedieningen, zullen dezelve wettig zijn, uit den boezem des Volks moeten voortkoomen'. Daarom werden alle 'zogenaamde Adel- en andere uitsluitende grond-, geld- of erv-voorrechten tot regering of waarneming van de jurisdictiën, zijl- en dijkrechten, collatien, jachtrechten en wat meer van dien aart is' vervallen verklaard. De voor de hele Bataafse Republiek geldende grondwet van 1798 bevatte (in artikel 25 van de Burgerlijke en Staatkundige Grondregels) een soortgelijke bepaling. De reactie zette kort daarna in: de grondwet van 1801 stelde herziening in het vooruitzicht van alle wetten die sinds 1795 afbreuk gedaan hadden aan de waarde van eigendom of wettig verkregen bezittingen. In Stad en Lande herstelde het provinciale jachtreglement van 1803 de redgers in hun jachtrecht.

Na de bevrijding van ons land en het vertrek van de Fransen in 1813/1814 bestond het gevaar van een bestuurlijk vacuüm. De Fransen hadden een uitstekende organisatie opgebouwd. De regering wilde voorlopig het bestaande behouden.

Tegelijkertijd werd Willem I overstromd met rekesten van eigenaren van voormalige heerlijkheden die vroegen om in hun rechten te worden hersteld. Dat kon gecombineerd worden met een voorlopige regeling van de bestuursorganisatie ten plattelande, waar men vooral in het westen en in Gelderland afhankelijk was van de voormalige heren. Bij Soeverein Besluit van 26 maart 1814 gaf Willem I aan de vroegere ambachtsheren het recht tot aanstelling in kleinere gemeentebedieningen terug; het recht om secretarissen, schouten en andere gemeentebestuurders te benoemen werd echter niet teruggegeven; de heren kregen slechts een recht van voordracht. Het collatierecht werd hersteld. Verder bepaalde Willem I dat de eigenaren der heerlijkheden hun rechten van jacht, visserij, vogelarij, nakoop, pondgeld, veren en soortgelijke konden behouden. Daardoor bestaan er in ons land nu nog vele heerlijke vis- en veerrechten, rechten van aanwas enz.

In Groningen echter gaf het besluit van 1814 al direct moeilijkheden. Gouverneur Van Imhoff wees erop dat de scheiding van justitie en politie met zich meebracht dat de redgers nauwelijks meer inkomsten zouden hebben. Hij stelde voor dat de nieuw benoemde schouten een schadeloosstelling zouden betalen aan de eigenaren der heerlijkheden (en aan de stad Groningen die

haar rechtsmacht in de stadsjurisdictiën groten-deels was kwijtgeraakt). De Staten van Groningen voelden wel voor schadevergoeding voor de vroegere jurisdictiehouders. Maar Den Haag was het daarmee niet eens. Minister van Staat Röell rapporteerde dat er in de provincie Groningen door het ontbreken van een landsheer nimmer heerlijkheden waren geweest. De jurisdictiehouders oefenden justitie uit, geen administratie of aanstelling van ambtenaren en bestuurders, zoals de ambachtsheren elders in Nederland dat voor 1795 wel deden. Een schadeloosstelling van de eigenaren van de voormalige jurisdictiën 'heeft met de regeling van het plattelandsche bestuur niets te maken en dient afzonderlijk in overweging te worden genomen.' De Raad van State sloot zich daarbij aan, in zijn advies aan de Koning van 14 december 1818: de rechten van de Ommelander redgers en van de stad in de stadsjurisdictiën waren geen ambachtsheerlijkheden zoals elders en zoals bedoeld in het Soeverein Besluit van 26 maart 1814. Willem I nam de adviezen over, maar gaf wel de Gouverneur te verstaan dat die voorstellen zou kunnen doen over een vorm van schadeloosstelling. Daarvoor werd de Ommelander kas gebruikt, waaruit van 1825 tot 1849 aan de ruim 25 eigenaren van de vroegere jurisdictiën een jaarlijkse uitkering werd gedaan. In een apart besluit bepaalde de koning dat in het vervolg zijn toestemming vereist was voor overgang van collatierecht en voor de collatie op een bloed- of aanverwant (tot en met de vierde graad) van de unicus collator. In de kerk in Leermens hangt aan de muur de koninklijke

toestemming uit 1913 op de overgang van de collatie van R.P. Cleveringa aan de hervormde gemeente.

Zich beroepend op het herstel zowel in 1803 als in 1814 bleven de vroegere jurisdictiehouders in de Ommelanden jagen. Ze werden in hun opvatting dat hun jachtrecht hersteld was, gesterkt door de Jacht- en visserijwet van 1814 en een koninklijk besluit van 8 februari 1815, dat het jachtrecht van eigenaren van ridderhofsteden en havezaten herstelde. In dat besluit werd ook aan 'de eigenaars van heerlijke regten', die tot 1794 of later in het bezit waren geweest van jachtrecht op andermans grond, dit jachtrecht teruggegeven. Zodoende is er enkele decennia nog door vroegere jonkers en heerschappen in de Ommelanden gejaagd. In 1856 hield mr. J.J. Cremers een lezing in het Genootschap Pro Excolendo Jure Patrio, getiteld 'Opmerkingen over den invloed der wetgeving van voor 1795, op het jagtregt in de provincie Groningen'. De lezing werd ook uitgegeven en baarde nogal opzien. Cremers betoogde dat het jagen door de Ommelander jurisdictiehouders slechts berustte op een door het Jachtreglement van 1752 verleende kwalificatie, niet op heerlijk jachtrecht. Het was 'een publiekrechtelijk accessorium', zoals het genoemd werd in arresten van Gerechtshof Leeuwarden en de Hoge Raad, in 1884 en 1885. Daarin werd aan degene die in 1866 het staande redgerrecht van de Harkstede had gekocht het jachtrecht ontzegd. Zo ook in een tweede zaak, waarin Bindervoet op grond van één toerbeurt (klauw)

LEZING

LEZING

in het voormalige redgerrecht in Humsterland, jachtrecht claimde. Bij deze arresten heeft in Groningen iedereen zich neergelegd... behalve mr. Ekke Fransema. Hij deed, nadat in 1923 de jachtwet de afkoop van heerlijke jachtrechten had bevolen, als enige in de provincie aangifte van jachtrecht, ook al had hij zelf nooit geprobeerd jachtrecht in Uitwierde, Solwerd en Biessum uit te oefenen – ‘althans van zoodanige pogingen is aan de Jachtcommissie ondanks navraag bij betrouwbare personen niet gebleken.’ Fransema had de brochure van Cremers in zijn bibliotheek en kende waarschijnlijk de arresten van 1884 en 1885. Waarschijnlijk echter wist hij ook dat de Leidse rechtshistoricus, de in Appingedam geboren A.S. de Blécourt, in 1921 allerlei argumenten had aangevoerd tegen de heersende opvatting dat het Ommelander jachtrecht niet was hersteld. Tegen De Blécourt in vond de Jachtcommissie dat het herstel in 1814 en 1815 niet afhangt van het wetenschappelijk begrip heerlijkheid, maar van de zin waarin de besluiten van 1814 en 1815 het woord gebruiken. Eerder verwees ik naar de discussies in die tijd in Den Haag, waar men de Groninger redgerrechten niet als heerlijkheden in de elders gebruikelijke betekenis beschouwde. De Blécourt vond dat vage beweringen van Haagse heren, wier mening helaas heeft postgevat in plaats van de, rechts-historisch gezien, beter gefundeerde Groninger opvatting. Toch was De Blécourt het eens met het eindoordeel van de Jachtcommissie: de ‘bevolking was nu eenmaal sinds 1885 er aan gewend, dat dit jachtrecht niet rechtsgeldig

bestond. Het dus in 1931 te doen herleven, is uit een oogpunt van rechtszekerheid niet gewenst.’

Zou Ekke Fransema, toen hij in 1895, 1897 en 1898 de rechten kocht, gedacht hebben aan uitoefening van jacht- en andere rechten? Eerst kocht hij op een publieke veiling een derde van de zesde ommevang in Adorp en Harssens, vallende op Tammingaheerd, waaronder begrepen een derde van het collatierecht in Adorp en Harssens. Hij breidde dat twee jaar later uit door koop van zeven/zestigste in de vrije jacht in Westerdijkshorn, een zelfde deel in de staande jurisdictie van Wetsinge en Sauwerd en een zelfde deel in zeven ommevangen in Adorp en Harssens (en in het gereserveerde recht van slijtinge (=uitoefening) van de achtste omgang op Tammingaheerd). In 1898 tenslotte kocht hij drie keer één zesde van het staande redgerrecht van Uitwierde, Solwerd en Biessum ‘met het recht onder gemelde dorpen alle te mogen jagen’.

De rechtstoel van Harssens en Adorp bestond uit acht toerbeurten, waarvan zeven in de hand van de heer van Wetsinge waren geraakt. Die heer had ook de unieke collatie in Harssens. Dat bezit werd, met de Onstaborg, in 1788 verkocht aan Johannes Bebingh. Kennelijk is diens nalatenschap op enig moment in drieën verdeeld, waarvan een derde dus door Fransema werd gekocht.

Solwerd en Uitwierde waren twee staande rechtstoelen, eigendom van de familie Clant van Stedum, die ook het huis Ringenum bezat. Deze jurisdicties zullen op enig moment op zes

personen zijn overgegaan: van drie van hen kocht Fransema een aandeel, zodat hij de helft van het redgerrecht had.

Na het overlijden van mr. Ekke Fransema in 1928 bleven deze rechten onverdeeld eigendom van zijn twee zoons. De jongste zoon verkocht zijn deel – dus de helft – in 1965 aan de heer Stienstra. De notaris die de koopakte opmaakte nam de omschrijving van de rechten over uit de aankomsttitels van 1895, 1897 en 1898, dus ook de bepalingen over het jacht- en het collatierecht. De notaris had beter moeten weten! Jachtrecht bestond niet meer – in Groningen zeker sinds de arresten van 1884 en 1885 en Fransema's procedure voor de Jachtcommissie, in heel Nederland was het heerlijk jachtrecht in 1923 afgeschaft. Het collatierecht was bij de grondwetsherziening van 1922 gesneuveld. Weliswaar schijnt het ook na 1922 in Groningen hier en daar uitgeoefend te zijn (tot het door De Blécourt aangeraden proefproces is het nooit gekomen) – niet als recht, maar als traditie, niet als recht maar uit erkentelijkheid voor wat de oorspronkelijke collatoren ook in de 20e eeuw nog voor de kerk overhadden.

Eenzelfde gevoel voor traditie spreekt uit de oprichting, vijf jaar geleden, van de Stichting Heerlijkheid Harssens, die zich ten doel stelt 'de instandhouding van de Heerlijkheid Harssens, gelegen in de gemeente Winsum'. Ook al heeft er vroeger nooit een heerlijkheid Harssens bestaan en ook al bestaan de oudtijds aan de

toerbeurten in Adorp en Harssens verbonden rechten niet meer en ook al heeft Stienstra slechts de helft van zeven/zestigste van die rechten - het heeft wel degelijk zin om de oude 'gerechtigheyden ende heerlijkheyden' in een moderne vorm in ere te houden. Niet door 'Gewapend met vuurroer of snaphaan, vergezeld van honden, soms nog in groote gezelschappen vereenigd' over velden en weiden te jagen, niet om de dominee te pesten door de kerk te sluiten, maar door belangstelling te wekken voor wat eigenerfden, jonkers, redgers en collatoren in Stad en Lande hebben geschapen. Ik hoop dat deze Fransemalezing daartoe een bijdrage is geweest. 'In het verleden ligt het heden. In het nu wat komen zal' (Bilderdijk).

LEZING

HEERLICKHEYDEN IN HET LAND VAN FRANSEMA

LEZING

ENIGE LITERATUUR

H. Feenstra

*De bloeitijd en het verval van de Ommelander adel
1600-1800*

(diss. Groningen, 1981)

H. Feenstra

Adel in de Ommelanden

*Hoofdelingen, Jonkers en Eigenerfders van de
late middeleeuwen tot de negentiende eeuw*

(Groningen, 1988)

W.J. Formsma, R.A. Luitjens-Dijkveld Stol,

A. Pathuis

De Ommelander borgen en steenhuizen

(tweede druk, Assen-Maastricht, 1987)

F.C.J. Ketelaar

Oude zakelijke rechten, vroeger, nu en in de toekomst

(Leiden-Zwolle, 1978)

De veertiende Fransema-lezing vond plaats op

7 november 2005 in het Solwerderkerkje te Appingedam.

Blz. 3

F.C.J. Ketelaar

Heerlickheyden in het land van Fransema. Veertiende Fransema-lezing

(Appingedam 2005)

Annotatie

Blz.3

rechtshistorische jurisprudentie

Jachtcommissie 10 februari 1931, Weekblad van het Recht 12329; A.S. de Blécourt, Rechtshistorische jurisprudentie uit de jaren 1913-1935", *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 15 (1937) 410-412.

Plight-vers

Groninger Archieven, Huis Farmsum, inv. nr. 256.

Blz. 6

Huis Ringenum

Feenstra, *De bloeitijd*, 39-350.

Niet-adellijke hoofdelingen

Formsma e.a., *De Ommelander borgen*, 31
Feenstra, *De bloeitijd*, 347-353

Blz. 8

Gerlacijs

A. Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden...* (Assen-Amsterdam 1977) 3506, 3813;
Halsema, *Groninger Kerken IX* (1992) 97-100.

Asingabank

R. Steensma, *Het gebruik van de hervormde kerken in Groningen* (Groningen 1974) 81;
Formsma e.a., *De Ommelander borgen*, 432.

Blz. 9

Jachtrechten

Cremers, *Opmerkingen over den invloed der wetgeving*, 46;. J.A. Feith, *De Ommelander borgen en hare bewoners in de zeventiende en achttiende eeuw* (Groningen 1906) 52-53.

Blz. 10

Duiventil

Formsma e.a., *De Ommelander borgen*, 101; H.W.M. Giezen-Nieuwenhuys en C.G.S. Wilmer, *Nederlandse duiventillen...* (Zutphen 1987) 86, 100; P.J. Ritsema, *Van duivenmat, eendenkooi en zwanedrift*, *Gruoninga* 13 (1967) nrs. 10-11, pp. 6-9.

Eendenkooi

"150 meter" moet zijn: 1500 meter

Blz. 11

Stedum

Groningens rust, geboren uit onrust... (Groningen 1748) (Knuttel 17884); Formsma e.a., *De Ommelander borgen*, 384.

Blz. 13

Schadevergoeding

Feenstra, *De bloeitijd*, 88-89. A.S. de Blécourt, *Heerlijkheden en heerlijke rechten*, *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 2 (1920-1921) 126-127.

Arresten

Hoge Raad 26 juni 1885, *Weekblad van het Regt* 5187 en 27 november 1885, *Weekblad van het Regt* 5243.

Blz. 14

Aangifte van jachtrecht

Die discussies waren aan het licht gekomen door de studie van A. Engelsman, "Het ontstaan der gemeente-organisatie in de Groninger veenkoloniën III", *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 10 (1930) 77-104. Zie Ketelaar, *Oude zakelijke rechten*, 63. Het onderzoek van Engelsman kwam kennelijk onder ogen van de Groninger hoogleraar I.B. Cohen, lid van de Jachtcommissie: in de vergadering van de Jachtcommissie op 3 december 1930 deelde Cohen mee enkele nieuwe feiten te hebben opgespoord: "Daaruit blijkt, dat de Regeering indertijd de redgerrechten niet als heerlijkheden in den zin van het Souverein Besluit van 1815 beschouwde." Besloten werd dat Cohen de in bespreking zijnde concept-besluiten over de aangiften van Fransema van een nieuwe motivering zou voorzien. Dat werd de passage beginnende met: "De Jachtcommissie is van oordeel, dat de beslissing van de vraag, of de aan de vroegere redgerrechten verbonden jachtrechten door het Souverein Besluit van 26 maart 1814 en het Koninklijk Besluit van 89 februari 1815 zijn hersteld, niet afhangt van het wetenschappelijk begrip van heerlijkheden en heerlijke rechten, maar van den zin, waarin deze besluiten die woorden hebben gebruikt....". Nationaal Archief, archief Jachtcommissie (2.11.37.21), inv. nrs. 1 en 18.

Zou Ekke Fransema

Groninger Archieven, Collectie Fransema, inv. nrs. 487, 488, 512.

Johannes Bebingh

Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden, XXI (Amsterdam enz. 1794) deel II, 307-308; Formsma e.a., *De Ommelander borgen*, 475-476.

"Kennelijk..." moet zijn: Bebingh's erven verkochten in 1858 de helft van de zeven ommegangen aan vijf mensen, onder wie de molenaar van Wetsinge Lantinga. Het aandeel van Lantinga werd nog verder gesplitst; 7/60 verwierf Fransema.

huis Ringenum

Tegenwoordige Staat, deel II, 362, 364 en III, 308; Formsma e.a., *De Ommelander borgen*, 424-426.

"deze jurisdicties..." moet zijn: In 1818 werden ze aan zes personen verkocht voor 1100 gulden. Drie van die aandelen kocht Fransema 80 jaar later voor f 155, zodat hij de helft van het redgerrecht had.

Blz. 15

Oorspronkelijke collatoren

Formsma e.a., *De Ommelander borgen*, 42.

Blz. 16

Toevoegen:

K.P. de Boer, De collatierechten van de heren van Nienoord in Vredewold, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 59 (1978-1979) pp. 160-193.

J.J. Cremers, *Opmerkingen over den invloed der wetgeving van voor 1795, op het jagtregt in de provincie Groningen voorgelezen in het Genootschap Pro Excolendo Jure Patrio* (Groningen 1856).

W.J. Formsma, De heerlijke rechten van Nienoord, *Groningse Volksalmanak* (1972-1973) 66-78.

J. Frima, *Het strafproces in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers van 1602 tot 1749* (Amersfoort 1920).